

**АНТРОПОЦЕНТРИЗМ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ПОВІСТЕЙ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

У процесі пізнання людиною навколишнього світу проблема антропоцентризму ставала все більш актуальною. В залежності від історичної епохи та пов'язаним з нею рівнем цивілізації, співвідношення між людиною і всесвітом змінювалось і трактувалось по-різному. Протягом існування різних культурно-історичних періодів можна

простежити, як у них виявлялись ознаки антропоцентризму.

В добу античності, приміром, домінувало язичницьке світосприйняття, коли людина розглядалась як річ серед речей, їй відводилася здебільшого пасивна роль. В епоху Середньовіччя місце людини у світі дещо трансформується: вона вже не є річчю серед речей природи, а постає значно вищою істотою, яка має здатність до аналізу і осмислення свого буття і прагнення наблизитись до вищої субстанції. На зміну епохи Середньовіччя приходить нова світоглядна система Ренесансу, де антропоцентрична роль визначається в зовсім іншому ракурсі: людина стає вже особистістю, яка несе в собі відбитки досконалої істоти, яка намагається утвердитися в земній світобудові як творець та вільна істота. В епоху Просвітництва в житті людини превалюють знання, активність та моральний дидактизм. Антропоцентрична традиція того часу позначається інтроверсією та життєлюбством, морально-етичним виміром.

Судження про місце людини в світобудові знаходили відображення у світовій літературі, в тому числі і в українській, зокрема у творчості Т. Г. Шевченка. На ній позначилися елементи преромантичного (просвітницького) уявлення про вільну людину, пов'язане з традиціями філософії і художніх творів Г. Сковороди. А названі вище ознаки антропоцентризму знайшли своє художнє відбиття конкретно у російськомовних повістях Т. Шевченка, які можна охарактеризувати як унікальне, синтезійне явище, що ввібрало в себе попередні літературні традиції. За визначенням Л. Плюща, автор творив образи людей сучасної культури, "людей, які вирости з колективної нерозчленованої підсвідомості в морально відповідальні особистості" [8, 137]. Герої Т. Шевченка – це люди, які вже усвідомлюють свою особистість, своє місце на землі. Їм притаманні високі моральні чесноти, вони наділені почуттям прекрасного. Однак в силу несприятливих обставин вони змушені вступати з ними в конфлікт. Естетичний ідеал в концепції героя є одним із формантів теоретико-естетичної програми Т. Шевченка. У центрі його художньої прози зображена людина, присутність якої вже закодована в самих назвах повістей. Приміром, їх заголовки "Варнак", "Наймичка", "Капітанша", "Княгиня" характеризують людину як представника того чи іншого соціального прошарку, а назви "Художник" і "Музикант" вказують на приналежність людини до мистецтва. Своєю назвою "Несчастный" заздалегідь програмує нещасливу долю головного персонажа. Заголовок "Близнецы" передбачає в сюжетній тканині розповіді присутність людини та її двійника. Варто сказати, що кожна назва твору маркована певною світоглядно-естетичною системою героя. Прекрасне постає стрижневою координатою художньої прози Т. Шевченка. У згаданих вище повістях автор визначає чинники, які сприяють наблизженню людини до ідеалу краси.

Характерною особливістю цих творів Т. Шевченка є зіставлення їх

образів в царині естетичного. Причому життя людини, сприйняття нею прекрасного стає найвищою цінністю у світоглядній системі автора. Новаторською рисою прози Т. Шевченка слід виокремити бачення ним нового типу естетичної людини, про можливість існування якої наголошував свого часу Ф. Шиллер у загальноєвропейській суперечці про "природну" і "цивілізовану" людину.

Герої Т. Шевченка знаходяться в епіцентрі тяжіння до ідеалу прекрасного, що стає складовою частиною його буття, внутрішнього світу і зумовлює характер життєвих вчинків. Зауважимо, що проблема ідеалу прекрасного, носіями якої є персонажі російськомовної прози Т. Шевченка, неодноразово порушувалось в літературно-критичній думці різних часів. Приміром, у радянському шевченкознавстві ідеал прекрасної людини трактувався досить обмежено, забарвлюючись політичним пафосом, складовою якого було таке судження: ідеал прекрасної людини Т. Шевченко пов'язував із боротьбою за утвердження вільного й щасливого життя [12, 211]. У сучасному літературознавстві це питання знаходить більш глибоке і повне трактування.

На сьогодні загальноприйнятим є твердження про те, що ідеал людини, втілений в повістях Т. Шевченка, поєднує риси класичного й просвітительського ідеалу природної людини (Ж.-Ж. Руссо), яку не зіпсували фальшиві цінності [6, 132]. У прозі Т. Шевченка, на думку І. Фізера, відчутна антропоцентрична інтенція, що має проєкцію в ренесансному мистецтві (вплив творчості Аріосто, Боккачо, Данте, Петрарки, Шекспіра, Корреджо, Мікеланджело, Рафаеля). Автор повістей постає "гуманістом у ренесансному розумінні" [10, 45], і його в першу чергу хвилює доля людини.

Як зауважує Наталя Грицютя, "шевченків позитивний герой постає звичайною "середньою людиною", однак за всією зовнішньою непересічністю, звичайністю – таїна духовного багатства, благородних прагнень, чеснот, наснага активної сили молодого покоління" [4, 12]. А Світлана Гетьман вбачає в зображенні повістевих образів Т. Шевченка просвітницьке підґрунтя, наголошуючи на тому, що ідеал людини – це переконаний християнин, добробут якого, зароблений власною працею, є джерелом допомоги бідним і страждаючим, а душа такої людини здатна до відчуття прекрасного як у житті, так і в мистецтві (повісті "Близнецы", "Музыкант") [3, 10]. До того ж, підкреслює дослідниця, "Т. Шевченко переконаний, що через прекрасне (а краса завжди етична) людина може прийти до своєї істинно духовної сутності, відкрити в собі найцінніше – людину" [2, 94–95].

У прозі Т. Шевченка поруч із антропоцентризмом окреслена проблема співвідношення кордоцентризму та раціоналізму. Кордоцентризм як перевага чуттєвого та екзистенціального над раціональним і дискурсивним увиразнюється здебільшого, на думку В. Поліщука, в ранніх повістях Т. Шевченка, таких як: "Наймичка",

"Варнак", а раціоналізм мислення, "аналітичне начало посилюються в його наступних, останніх за часом написання повістях "Близнецы", "Прогулка с удовольствием" [9, 195]. На абсолютній раціоналістичній системі естетичного світовідчуття у повістях Т. Шевченка наголошують В. Пахаренко та С. Гетьман, які стверджували, що автор формує людину в ідеалах розуму [7, 25], [3, 16]. Однак не варто вважати догматичною ту чи іншу точки зору. На нашу думку, співвідношення розуму та почуття є врівноваженими. Шевченків образ ідеальної людини узгоджується із канонами прози просвітницького реалізму, домінантою якого стало раціоналістичне ставлення до дійсності. Проте поданий раціоналізм ніякою мірою не абсолютизує себе, він розглядається у гармонійній єдності із чуттєвістю. Образи серця та розуму становлять собою ключові позиції у художній тканині повістей. Причому сприйняття дійсності через розум та серце має дещо наскрізний характер та естетичне спрямування. Дана рецепція відбувається не тільки на рівні персонажів, але і автора, який, змальовуючи сюжетні колізії, неодмінно пропускає їх через власне серце та розум. У повісті "Музыкант" він, описуючи свою героїню, говорить: "Я как-то нечаянно взглянул ей в лицо и увидел, что она была красавица, но только такая исхудавшая, такая грустная, что у меня сердце заболело, на нее глядя" [14, 185].

Т. Шевченко, формуючи образну систему своїх повістей, значну роль приділяє так званому "помертвінню серця". "Тепер, кроме слез благодарных, нічого в мене нема. Я – нищий в полном смысле этого слова, и не только материально – душою, сердцем обнищал. От що зробила з мене проклятая неволя. Трохи-трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого" [16, 108]. Тетяна Даренська зауважує, що кордоцентризм, виражений у творах Т. Шевченка, позначається складним і неоднозначним характером: "Серце стає лише ідеальним, а не фактичним центром, відчужуючи свої "центруючі" функції в Думку, що стає "хрестом" людини, відірваної від традиційного ладу життя, приреченої до напруженої, невпинної рефлексії" [14, 11]. Отже, для автора повістей найвищою цінністю є наявність в людині чистого, "благородного" серця. Такими персонажами, зокрема в художній прозі, є пані Магдалена [14, 101], молода дружина Сокири, наділена "сердцем самым чистым, непорочным" [14, 226], а також Музыкант, який сенсом життя вважає мистецтво, пропускаючи його неодмінно через своє серце [14, 188].

Естетичне світосприйняття, знаходячи своє відображення через розум та серце людини, має свою проекцію в мистецькій площині. У прозі Т. Шевченка наявні мистецькі алюзії. Це зумовлено тим, що автор дивився на світ з точки зору прозаїка та живописця. Шевченкові герої стають прототипами образів з живописних полотен Рембрандта, зокрема Варочка (повість "Капитанша") порівняна з красунею зазначеного живописця, стара нянька (повість "Княгиня") здається авторові картиною

Жерера Доу, а дитя, що знаходиться у неї на руках – херувімом Рафаеля [14, 129]. Героїня повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" Гелена уособлюється із музами Рафаеля, [15, 274]. Змальовуючи красу цієї жінки, автор пише: "Божественному Рафаелю и во сне не снилась подобная красота и гармония линий. А знаменитый Канова вдребезги разбил бы свою сахарную Психею, если бы увидел это божество" [15, 260]. Інша героїня Оленка (повість "Капитанша") названа Т. Шевченком "богиней красоты и непорочности", була такої краси і чарівності, яку "і у сні не бачили уславлені грецькі скульптори Фідій і Скопаз".

При зображенні ідеалу прекрасної людини Т. Шевченко використовує так званий ефект "завмирання", його герої немовби стають застиглими, неживими, їх краса розкривається через монументальну статичність і водночас грацію: "Как беломраморная надгробная статуя, опустила она свою прекрасную голову на высокую грудь и неподвижно молча сидела оскорбленная, моя прекрасная Елена. Я смотрел на нее, прекрасную, поруганную, и с замиранием сердца ожидал" [15, 284]. Такий ефект спостерігаємо і в повісті "Близнецы" [14, 280].

Ідеал прекрасної людини, втілений у художній прозі Т. Шевченка, співвідноситься із античними уявленнями про красу. Наприклад, кріпачка Настя порівняна із Пенелопою – героїнею "Одісеї" Гомера ("Близнецы"). Лукія з повісті "Наймичка" в оточенні дівчат та косарів нагадує авторові богиню землеробства Цереру [14, 27]. Одноименний герой повісті "Барнак" своєю зовнішністю схожий на Мойсея-боговидця: "Его величаявая наружность меня поразила. Огромный рост, седая волнистая борода, такие же белые густые, выющиеся волосы, темные густые брови. Лицо правильное, чистое, с легким румянцем на щеках, как у юноши. Словом, он мог бы быть прекрасной моделью для Мойсея-боговидца, или для гомеровского Нестора" [14, 90]. Риси досконалої краси автор бачить в образі дітей, аналогів зображення яких, на думку автора, немає в мистецтві: "Наташа тоже плакала, разумеется, бессознательно. впрочем ей уже 12 год. И что это за дитя, если б посмотрели! Это такая красота, такая детская прелесть, какой мне не удавалось видеть даже на картинах" [14, 194].

Герої російськомовних повістей Т. Шевченка, перебуваючи у сфері прекрасного, ніби потрапляють у трансцендентну дійсність. У процесі оповіді не тільки автор, але й самі персонажі Шевченкових творів знаходяться в деуміргічному стані сприйняття прекрасного – "заглибленням" у мистецтво. "Предо мной открылся чудный, дивный мир самых восхитительных, самых грациозных видений. я видел, я осягал эти волшебные образы, я слышал эту небесную гармонию, словом, я был одержим воскреснувшим духом живой святой поэзии", – говорить герой повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" [14, 246]. На думку Т. Шевченка, людина не повинна втрачати синтезійної єдності

сприйняття прекрасного в мистецтві: "Когда он говорил о закате солнца или о восходе луны над сонным озером или рекою, то я слушаю его, забывал, что он медик, и радовался, что физические науки не погасили в его великосильной душе священные искры божественной поэзии" [14, 315].

Поняття прекрасного в антропоцентричній концепції прози Т.Шевченка неодмінно вплітається в "божественну канву". Т. Шевченко створює новий тип героя-людини – християнина, "рицаря нравственных подвигов", який, "высокоблагородно исполняет свои обязанности в отношении к ближнему". Релігійне виховання поруч із естетичним, як вважає письменник, повинно бути закладеним в дитині ще з ранніх років. Таку істину, зокрема, проповідує Яким Гирла ("Наймичка"): "Я то буду учить его письма, сколько сам грешный разумею!.. И псалтырь ему свою святую, умираючи передам" [14, 39]. Наголошуючи на ролі релігійного виховання, автор називає дітей прекрасними ангелами [14, 71].

Шевченків герой є глибоко релігійною людиною, яка, дотримуючись божих заповідей, гідно переносить життєві страждання. Це можна проілюструвати словами Варнака з однойменної повісті: "Нет! как ни печальна, как ни тяжела наша жизнь, но мы не вправе ее прекратить. Пускай тот ее отнимет, кто даровал нам ее" [14, 102]. Наголошуючи на ролі релігії у формуванні моралі людини, автор говорить: "Может ли быть чище, возвышеннее, богоугоднее молитва, как молитва о душе нераскавшегося грешника? Религия христианская, как нежная мать не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим спасителем-человеколюбцем? И что языческое нашли вы, лжеучители, в этом христианском всепрощающем жертвоприношении" [13, 102]. Образ людини, яка молиться, автор знаходить прекрасним: "Он (Якоби Г) показал мне свой альбом, ничем особенно не замечательный, и картину, плохо освещенную, картину с большими достоинствами, изображающую молящегося какого-то молодого святого, выражение лица прекрасно" [13, 185]. Молитва у прозі Т. Шевченка сприяє моральному піднесенню його героїв, духовно їх очищує. Релігійність є однією з найпрекрасніших рис характеру його героїв. "Причетність до Бога" – це певна релаксація, право морального відродження навіть попри попередній негативний життєвий досвід. Приміром, Лукії (повість "Наймичка"), образ якої у Шевченка стає виявом не тільки зовнішньої, а й внутрішньої краси, врятуватись допомогла її богобоязливість. Віра сприяє героям Т. Шевченка сформуванню ціннісних орієнтирів. Мотив морального переродження звучить у повісті "Варнак": пройшовши нелегкий шлях життєвих випробувань, Кирило все ж таки в кінці твору перероджується і розкаюючись у злочинах, засуджуючи своє минуле, приходиться до такого висновку: "Святое, великое дело– религия

для человека, тем более для такого как я, грешника! [14, 117]. Біблія стає для нього наче життєвим дороговказом: "Святая! Божественная книга! Мое единое прибежище, покров и упование [14, 119]. У релігійному контексті також звучить й ідея "всепрощення". У своєму "Щоденнику" Т. Шевченко пише: "Не возмутим сердце любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших как простил милосердный человеколюбец своих жестоких распинателей. Обратимся к светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем все виденное и слышанное и все, что сердце продиктует" [13, 36]. Ідеал прекрасного обов'язково проходить крізь призму сприйняття самого автора, який бачить прекрасне навіть в найнесприятливіших обставинах [1, 206]. Причому домінантною для Т. Шевченка стає антропоцентрична концепція буття. Підтвердженням даного факту є запис в "Щоденнику", де Шевченко характеризує себе "человеком искренно любящим человека" [13, 135]. Самого автора сучасний шевченкознавець Валерія Смілянська називає "літнім мандрівником із багатим і нелегким життєвим досвідом, замилюванням до всього прекрасного й шляхетного в людині й природі" [11, 45]. Сприйняття прекрасного Т. Шевченко вважає неодмінною складовою свого життя. Пишучи про самого себе, він зазначає: "Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо" [13, 50]. Письменник вважав "понимание и чувство прекрасного" [16, 53–54] домінантною рисою свого характеру, що знайшло виразне художнє розкриття і в позитивних образах його російськомовних творів.

Таким чином, повісті Т. Шевченка виявляють виразні ознаки його конструктивного антропоцентричного світобачення, в основі яких лежить стоїцизм прекрасної особистості, що здатна зрозуміти себе і своє місце в світі, наділена християнською мораллю, гуманністю, почуттям прекрасного.

1. *Генералюк Л.* Візуальна концепція гармонії у творчості Т. Шевченка // Т. Шевченко і народна культура. Збірник праць міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції 20–22 квітня 2004 р: У 2 кн. Кн. 1. – Черкаси, 2004; 2. *Гетьман С.* Просвітницька основа Шевченкової естетики // Матеріали тридцять четвертої наукової шевченківської конференції (24–26 січня 2001 року): У 2 кн. Кн. 1. – Черкаси, 2003; 3. *Гетьман С.* Просвітницький ідеал людини та його образна інтерпретація у повістях Шевченка. Автореферат дис. канд. філол. наук – К., 2003; 4. *Грицюта Н.* Проза Т. Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання. Автореферат дис. канд. філол. наук. – К., 1993; 5. *Даренська Т.* Український образ світу в ключових символах поетичної творчості Тараса Шевченка. Автореферат дис. канд. філософ. наук. – К., 2002; 6. Історія української літератури ХІХ ст: У 2 кн. Кн.2. – К., 1996; 7. *Пахаренко В.* Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999; 8. *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статтів. – К., 2001.; 9. *Поліщук В.* Повісті Шевченка й розвиток повістєвого жанру в українській літературі (До постановки проблеми) // Збірник праць тридцять третьої наукової шевченківської конференції / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка –

Черкаси, 2000; 10. *Фізер І.* Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991; 11. Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит "А" – К., 2004; 12. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1.; 13. *Шевченко Т.* Автобіографія. Дневник. – К., 1988; 14. *Шевченко Т.* Повести. – К., 1986; 15. *Шевченко Т.* Повести.- К., 1977; 16. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів в 10 т. – Т. 6. Замітки, статті, листи, записи народної творчості, "Букварь". – К., 1957.